

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за получаване на образователната и научна степен „доктор“

на тема:

ЕЗИЧЕСКИ РИТУАЛНИ СЪДОВЕ В БЪЛГАРИЯ

Докторант: Пламен Терзиев

Дисертацията е разработена в обем от 229 страници, съдържаща увод, три глави, заключение, списък на научната литература и списък на илюстрациите, с допълнение на отделен каталог с 557 броя илюстрации.

Актуалност на темата

Представен е амбициозен труд с намерението да включи възможно най-голяма, или по-скоро, най-представителна част от художествено наследство, свързвано с културите на населението по днешните български земи, като се взима предвид различната специфика на автохтонност, заселнически характер, свързаност с други географски райони, в широкия диапазон на хронологически и териториален обхват.

Приемането от автора на такава широкомащабна и освободена рамка на изследването проличава още в заглавието. Авторът не навлиза в обяснение на термините в заглавието „езически“ и „ритуални“, нито пък на словесните обозначения на предметно-материалния артефакт „съдове“ и на понятието „България“ в културен и исторически аспект. Липсата в увода на тази конкретизация обаче се изяснява не само в началното изложение на символичната и мито-ритуалната интерпретация на разглежданите обекти на изследване, но и в последвалите глави на текста на дисертацията. Става ясно, че докторантът възприема термините в тяхната най-широка употреба, като „езически“ се използва в контекста на опозицията с „християнски“, а „ритуални“ се използва вместо и/или „церемониални“, „сакрални“, без да се впуска предварително в дълбочината на разнопосочните контаминации в различните културни специфики на функционирането им, което той всъщност разгръща в отделните глави на изложението. Независимо от това, една достатъчно кратка уговорка на тези научни термини в теоретичен план би подсилила предварителната нагласа за възприемане на текста и би дала по-концентрирани насоки от съществуващото кратко деклариране на методологията и целите и задачите на дисертационния труд. Все пак, трябва да се уточни какво приема авторът като ритуално, дори и най-общо като манифестиране на сакралното: като начин на връзка с божественото и отвъдното (функция – погребална, природни празници, ритуали на прехода); като определени действия (дарове, възлияния, жестове, звуци, изиграване на разказ *in illo tempore*); като място за почитание, жертвоприношение (храм, светилище, гроб, погребална камера, могила). Съдовете са само една форма от инструментариума от култови предмети, използван в ритуалната практика, обхващащ такива, специално приготвени за целта или понякога взети наготово от ежедневието, съотносими със символичното съдържание на други предмети като глинени фигурки, амулети, предмети на въоръжението и снаряжението, накити и др., затова и авторът ги разглежда в текста в единна обстоятелствена и комплексна картина.

Методология на изследването

По своята същност и методи на проучване, описание и анализ, дисертацията дава представа за класическо изкуствоведско изследване в категорията на съвременното приложение на мито-ритуалната теория, където подобрите артефакти се разглеждат в комплексната взаимовръзка на археологическия контекст на намиране, тяхната функция в ритуалните действия и символиката им във визуално изражение чрез иконичен и/или

наративен образ, знак, надпис, социална и идеологическа натовареност, наред със съпоставянето и сравненията с находки от типологически сходен произход. В увода не са обсъдени досегашните трудове на българските и чуждестранните учени по проблематиката и не се представя още в началото достигнатото теоретично ниво и водените в миналото и актуалните днес дебати по темата, но трябва да се подчертае, че докторантът е запознат задълбочено с трудовете на българските и чужди изследователи от различните поколения за отделните раздели в дисертацията, което е видимо в умелото вплитане на техните идеи и коректното им цитиране по-нататък в текста. Това освобождава автора от повторението на наложили се вече интерпретации в науката и му дава възможност да развива самостоятелен поглед към анализите и подходите към изследването от гледна точка на магията, ритуала и най-вече чрез привличането на митологическата основа на символната натовареност на съдовете.

Структура на дисертацията

В своето изследване дисертантът се съсредоточава върху обекти от праисторическото наследство, наследството на траките по днешните български земи, както и това на езическите българи в три отделни глави, следващи три различни хронологически отрязъка от историческия и културен диапазон на българското художествена култура. Въпреки че със сигурност остават настрана други артефакти, принадлежащи на не по-малко доловими материални следи, свързвани с наследството на римската епоха, народите на Преселението и славяните, мотивацията за подобен избор е не толкова многообразието и богатото количество на материала от изобразителен и веществен характер, а именно неговата консистенция и многопластовост в религиозно и идеологическо отношение в избраните културно-исторически сегменти.

В съдържанието, според така зададената структура, не е възможно да се търси формално-типологическа класификация на съдовете, (позната от други науки и най-вече археологическата, тъй като дискутирания материал идва от археологически разкопки, проучвания и наблюдения), нито относно цялостния прегледан материал, нито пък по отделно за този, дискутиран във всяка отделна глава. Логиката на изложението върви по друг път – разкриването на особеностите на съдовете се разглежда в контекста на функцията и символиката в ритуалната практика, като се привличат сведенията от исторически текстове и такива с митологичен характер. Може дори да се каже, че текстът представлява един непрекъснат митологичен разказ, в който ритуалният съд е главен инструмент в изразяването на възгледите за света на тогавашния човек и разбирането му за живота и смъртта, което трябва да се отчете като едно от най-впечатляващите достижения на докторанта в неговата работа.

Първа глава е посветена на находки от праисторическата епоха. Въведението на автора започва с най-старите примери на ритуални съдове в българските земи, датирани от късния неолит (края на VI хилядолетие пр. Хр.) и свързвани с мигриращите прединоевропейски земеделци и скотовъдци от Леванта, Двуречието, Анатолия и Егейските острови. Показан е пътят на миграцията подобно на полета на птиците и по речните долини от Анатолия към Балканите и отвъд Дунава към средна и северна Европа и заселването: в Северна България (напр. Русенската селищна могила, селищна могила „Солницата“ край Провадия, селищна могила при Дуранкулак, Хотнишката селищна могила, ранно неолитно селище при с. Градешница, Врачанско); по поречието на Струма и Места – напр. неолитните селища Мурсалево, Благоевградско и Слатина (6000-5500 г. пр. Хр.), по долината на Марица (напр. неолитни селища при Крумовград, Кърджали,

селищната могила Караново - Сливенско, селищните могили при „Яса тепе“ – Пловдив, селищната могила „Юнаците“ край Пазарджик, селищна могила до гр. Ракитово...).

Няколко забележителни находки маркират значението на високата културна стойност на Балканите и в Европа през тази епоха и стоят в центъра на вниманието на разработката. Това са съдовете от халколитната селищна могила при „Овчарово“, съставляващи цялостен умален модел, състоящ се от няколко групи предмети, носители на знаковите символи на магическото изиграване на ритуалното действие, свързвани с космогонични представи и от Варненския халколитен некропол с множеството находки от погребения и най-вече от гроб No43, експониращи идеологическата и социалната символика на населението на Варненската енеолитна култура.

Очакванията са ритуалните съдове да бъдат разглеждани в отделните категории на контекста на тяхната топография и произход (селищна могила, храм, светилище, гроб, случайна находка), трудна и всеобхватна задача дори за цял колектив от изследователи. Обичайните класически подходи на хронология и класификация за различните категории съдове според профил, съотношение между диаметър/размер на устие и тяло, включване на допълнителни атрибути като дръжки, чучури, удебеления и др. признаци, тук са трудно приложими. По-скоро, акцентът в дисертацията е върху символичната функция на съдовете, която е комплексна (погребална, церемониална, празнична, трапезна, за излияния), върху разкриване последователно и обстоятелствено на техните форми (антропоморфни, зооморфни, дву- и много-съставни) и различното им приложение (съдове-контейнери, съдове с капаци, съдове тип подноси, купи, кани, чаши...), на търсене на семантиката на образите и орнаментиката в тяхната украса.

Затова и докторантът тръгва по посоката на разглеждане на дадените съдове в контекста на намиране и съпоставяне при интерпретацията на съдовете с други видове предмети от ритуалния комплекс (идолна пластика, амулети, апликации, сечива, астрагали, скиптри, ритуални брадвички и диадеми, свързани с жреческата власт, печати), наред със сравненията с наскални изображения и графити, в общата картина на разкриване на символния разказ. Анализът на Хиперборейския мит и на двата култа – соларния и култа към Великата богиня майка – са в основата на сакралната натовареност на географските и природни топоси и култовите практики и функцията на съдовете в тях, с особеностите на тяхната форма и семантиката на украса.

Втора глава правилно започва с писмените извори за историята на траките и заселването им на Балканите като част от миграцията на индоевропейските народи. Техните съседни са най-многословни в описанието им, акуратно цитирани от докторанта по капиталните исторически, изкуствоведски и археологически траколожки трудове на изтъкнатите наши и чуждестранни учени. Независимо, че формите на приемственост и взаимодействие между древните анатолийски цивилизации и минойската на Балканите с траките и елините все още не са изяснени окончателно, връзката с първата глава идва по линията на проследяването отново, но вече в друг историко-културен контекст, на култа към Слънцето и култа към Великата богиня-майка, проявяващ се под различни имена: Котито, Бендида, Артемида, Афродита Урания, Кибела/Рея и нейната дъщеря Хера, Деметра и Персефона. Тя ражда царстващият Син Слънце, който управлява небето и земята, представян също с различни имена: Баал, Амон, Хелиос, Аполон, Загрей/Сабазий (Дионис). Връзката с предходната епоха се прави чрез разглеждането на Вълчитрънски златен ритуален сервиз, тълкувано като функциониращо в култа към Аполон Хиперборейски.

В идеологичен план тракийските ритуални съдове са намирани в погребения и гробници, покрити с огромен земен насип – могили (Могиланската могила, гробница в местността „Светицата“ край Шипка, могилата „Голяма косматка“ край Шипка, гробницата при Маломирово и Златница, Ямболско), в погребения без насип (Казичене, Летница, Луковит) и светилища, като маркери на сакралната топография в митологичен и идеологичен план, легитимираща връзката с отвъдното и с богато легендарно минало, където продължават да живеят героите-покровители на траките. Съдовете, намирани като погребални дарове, са част от погребалния инвентар, комбинирани с други вещи като предмети на въоръжението и снаряжението, маска, венец, потвърждаващи социалния статус на починалия тракийски аристократ. За ритуалната употреба на скъпоценните съдове във връзка с погребалното угощение свидетелства изобразената трапеза в Александровската гробница край Хасково и Казанлъшката гробница в близост до столицата Севтополис на Одриската държава. Ритуалните съдове са намирани и в съкровища (Борово, Рогозен, Панагюрище и др.), които са алтернативен вариант на погребенията, характерна практика на скриване на скъпоценни депозити за архаичната култура не само в Тракия, но и в Средна и Северна Европа. В мито-ритуален контекст тракийските ритуални сервизи участват в царско-жреческите погребения с обезсмъртяващи възпоменания като вероятно съпътстват разчлененото хероизирано тяло в тракийския орфизъм и в пиршествата на оргастичните мистерии, почитащи Великите богове на Самотраки – Кабирите, говорещи за съществуването на култови центрове в Тракия. В тази насока се тълкуват съдовете от Боровското съкровище и Панагюрското съкровище.

Най-често тракийските ритуални съдове се депонират в групи от няколко типа форми, образуващи комплекти, сервизи. Докторантът обобщава ритуалните съдове в два типа, съотносими към мъжкото и женското плодносно начало. Единият произхожда от фалическият рог за съхранение на вино и елей, символизиращ „небесния бик“, а също и златния „рог на изобилието“ употребяван за ритуално наливане, подобно на каните/стомни и амфорите със заострено дъно и с отвори в долната си част (срв. съкровищата от Панагюрище, Борово и Рогозен), докато ритоните с или без протоме с отвор на дъното служат предимно за пиене и възлияние, както и форми като киятос, гобеле. За разлика от ритона, фиалата има за древен прототип плодносната утроба на Великата богиня майка, в която се ражда и пътува Слънцето като в купа-лодка в небесния океан.

В тази глава, освен анализите на символиката и функцията на съдовете посредством съпоставки, сведения в исторически извори, митологически и легендарни препратки, се привличат и множество аналози от визуален и материален характер в тракийски паметници от днешните български земи, Балканите, Егейския свят и Мала Азия, което обогатява досегашните изкуствоведски изследвания. Без да се отрича вещото ръководство на научния ръководител и приносите му в разчитането на надписи върху редица значими паметници от различни епохи на културната ни история, като най-видимо постижение на докторанта тук може да се отбележи доброто боравене с палеографските данни (посветителски надписи, знаци и монограми, особено при съдове от Рогозенското съкровище, маркерите върху амфората-ритон и фиалата в Панагюрското съкровище), което дава възможност за уточняване на важните въпроси за работилниците, градовете-центрове и майсторите, както и посоките на пренос и влияния.

Трета глава е посветена на ритуалните съдове, свързани с езическите българи. Краткото въведение в езическите представи на българите има за цел да обоснове включването на находки, които не са намерени в територията на днешните български земи.

Употребата на наименованието на българите до заселването им на Балканите като хунобългари, дори без непунктуационния знак дефис, използван за сложносъставни словосъчетания, се подкрепя от докторанта с търсенето на онези възможни най-ранни прояви на древните българи в местоживелищата им в Евразийското пространство и в последствие в Източна и Средна Европа. Приемам позицията на автора за връзката им с хунския съюз, като една от тезите за произхода на българите, издигната още от най-ранния период на българската историческа наука от проф. Васил Златарски, Петър Мутафчиев и др., поддържана и днес от редица учени, още повече, че един клон от тях, наричан „белите хуни“ или „ефталити“, господства над Бактрия (родината на арийския Зороастризм) в Средна Азия, до идването на древните тюрки, като съседи на Китай и Сасанидски Иран. В този район Балх е един от най-значимите градове, а известно е, че редица учени настояват за първоначалния произход на древните българи именно в този район, към който насочват и привлечените от докторанта сведения за техните мито-ритуални представи, принадлежащи към индоевропейската културна общност. Наличието, обаче, на кратко историческо обяснение в тази насока от докторанта, без да се впуска в теориите за произхода на българите, би обосновало последвалия коментар върху ритуалната символика на хунските котли.

Сакралната роля на съдовете в езическата култура на българите се анализира от докторанта като част от следите от индоевропейските представи, практиката на зороастризма и култа към Тангра, наред с шаманистични и магически практики в сложното преплитане на един своеобразен синкретизъм, пряко свързан с Евразийското наследство, продължен по време на пребиваването на българите в Източноевропейските степи и северен Кавказ и впоследствие след заселването им на Балканите.

Именно това оправдава привличането на съкровището от погребението при Малая Перещчепина (днес в Украйна), съкровището от Надь сент Миклош (днес в Румъния) и съкровището от Врп (днес в Албания) към наследството на българската езическа култура и анализа на съдовете в тях в мито-ритуален контекст. Проблемите около анализите и интерпретациите на изброените находки са многобройни, както по отношение на тяхната функция, съдържание, символика и произход на украсата, така и по отношение на техниките на изработка, ателиета и етническа и културна принадлежност. Прави впечатление, че те са интерпретирани от Пламен Терзиев като принадлежност на дадена личност от българската история (Малая Перещчепина с Кубрат, Надь сент Миклош с Аспарух, Врп с Кубер). Това задължава категоричната обвързаност с тези личности от докторанта, както и с българската художествена традиция на вече заселилите се на Балканите езически българи, да бъде по-подробно мотивирана, макар че много от цитираните автори и исторически сведения водят към принадлежността на рода Дуло с хуните. Особеното при всички тези археологически находки е, че те са сборни, което означава дълъг период на акумулиране, произход от различни производствени ателиета и различен начин на придобиване – дар, откуп, плячка, специална поръчка по случай, както и многостранна приложимост във функционално отношение. Следователно, възможностите за притежание и/използване на тези ритуални комплекти в даден период на време от българите са логични според съществуващите сходни типологични представи на владетелската идеология на степните Евразийски съюзи. Отбелязани са няколко важни фактора, говорещи за ритуалната функция на съдовете. Самото място на намиране говори за символично зариване в топографията на пространството, както и начинът на тяхното полагане/депонироване по определена

последователност и поместване в пространството (със сигурност за Малая Перешчепина и Надь сент Миклош и по-малко за Врап?).

Няма да се спирам на анализите на докторанта на съдовете в тези три съкровища, показани подробно и в пълнота. Във всяко едно от съкровищата той намира най-проблемните въпроси, които все още нямат адекватен отговор. Един такъв проблем в съкровището от Малая Перешчепина е придобиването на съдовете както и тяхната символика, съобразена с изследванията на колектива от руски учени, издали най-подробния досега каталог на съкровището, макар че някои от предложените там идеи също се нуждаят от повече доказателства (особено препратката към християнски алегии на дървената кана с облицовка). Правилно докторантът посочва принадлежността на златния рог, (който е много подобен по време и конструкция на този рог-ритон от Надь сент Миклош и предимно свързан както и меча с аварите), към царските инсигнии на езическия български владетел, като изработен във варварски стил на скито-сарматската традиция на Източноевропейските степи и Кавказ, сравняван с релефното изображение на Мадарските скали, макар че не е сигурно дали изобщо в конникът държи чаша или рог. Интерес тук представлява интерпретацията на докторанта на броя чаши с високо столче-бокали и функцията им в празничния календар, свързан със средноазиатската зороастрийска традиция на Ноуруз от една страна и от друга с духа на древнотюркската традиция (каменните древнотюркски статуи и съдовете от погребението на Билге хаган). Изводите от анализа са, че най-вероятно в двора на хан Кубрат е имало зороастрийски майстори, емигрирали от Персия и Согдиана, както и в придворните ателиета в Константинопол, изпълнявали специални поръчки на императора за неговите съюзници варвари.

Друго съкровище, открито във Врап, Албания се свързва с Кубер, според писмените извори. Трудностите при анализа на съкровището, смятано като част от царска хазна и съдържащо съдове, слитъци и коланни приложения към войнско снаряжение в аварски стил, идват от разпръснатите находки още в първите години на откриване, както и от предполагаемата загуба на част от него. Изследователите на съкровището от Врап в Албания изтъкват литургичния характер на съдовете, но някои от тях имат определено „източен“ характер подкрепян от паралели със съдове от Малая Перешчепина и Надь сент Миклош, принадлежащи към средноазиатската традиция, трансформирала в себе си черти от наследството на Сасанидски Иран, древнотюркската традиция на Согдиана и на Китай от епохата Тан, както правилно е отбелязано и в текста.

Най-новата и вероятно все още спорна, но същевременно повдигаща много въпроси, е подкрепяната от докторанта теза за идентификацията на съкровището от Надь сент Миклош, като принадлежащо на Хан Аспарух, заровено ритуално в пределите на тогавашните владения на българите отвъд Дунавска България. Тази теза е въведена от научния ръководител на докторанта проф. Зарко Ждраков и се опира от една страна на тълкуванията на историческите извори за управлението на българите отвъд Дунава, наред с четенето на надписи на ритона и върху двойката тасове № 9 и 10 „Е(сперерих) кан жоп(а)н“, анализа на надписа върху така дискутирания в науката тас 21 „Боила жупан повели да облицоват и изпишат чашата, от която да пие наздраве жупана Бутаул“, по палеографски особености също интерпретиран във връзка с Аспарух. От друга страна са привлечени като доказателства вече познати сравнения с артефакти, цитирани и от други учени (напр. Н. Мавродинов, М. Ваклинова и др.), намерени на територията на днешна България (пръстена от Мътница, Мадарски коланен накит 1 и копче от Преславското съкровище, но все пак – спорни като произход на работилницата и принадлежност към

Преславската художествено производство). Тъй като друга група от съдовете (предимно каните) в съкровището показват различен хронологически диапазон, докторантът поддържа заключението, че поне една част от съдове на съкровището са създадени в двора на хана.

Като безспорна може да се приеме интерпретацията на сюжетите върху кани 2 и 7, които отразяват зороастрийската персийска Нова Година – Ноуруз. Като принос на докторанта тук може да се отчете доразвиването и допълването с множество нови позовавания на писмени и митологични податки, осмислени в контекста на прабългарската езическа идеология и мито-ритуални представи (виж особено акцента върху символиката на сюжета с антроподемона на кана 2). В този порядък е и интерпретацията на купите № 13 и 14 с формата на фантастично животно, наподобяващо според докторанта на чашите-череп, използвана в ритуални действия в Евразийската степна традиция и сред езическите българи. Това не би попречило на идеята, съкровището да е било свързано с езическата царска идеология и древнобългарската художествена култура, която е възприела и съхранила дори след приемането на християнството редица традиционни за Евразийското пространство мито-ритуални представи и практики. За това говори и намерената в Преслав согдийска по произход чаша на жупан Сивин, депонирана в християнски погребален контекст и носеща вторично добавен посветителен надпис с кръстен знак.

Заключението на докторанта донякъде преповтаря идеите и интерпретациите на мито-ритуалната роля на съдовете, изказани в предходните глави. Но зад редовете се вижда неговото отношение към редица въпроси, отнасящи се до континуитета и приемствеността на представи и вярвания през различните епохи на историческото развитие по днешните български земи, придобили и изразяващи се в разнообразни форми (наследени от собствена традиция, адаптирани, възприети, но трансформирани или контаминирани) в ритуалната практика и символиката на едни или други артефакти, принадлежащи към даден етно-културен кръг.

Приносите на докторанта са изброени в автореферата, съобразно разглежданата проблематика във всяка глава, засягаща избраните периоди в българското художествено наследство. Трябва обаче да се подчертае, че това е първи опит в изкуствоведската наука за обобщаване на един голям диапазон от представите и вярванията на обществата, населявали Балканите, влизащи в контакт и взаимодействие с древните култури на Азия, Египет и Средиземноморието. Ако трябва да се акцентира върху най-яркото достижение на дисертацията в методологичен аспект, то това е именно богатата митологична канава на текста, като авторът прави препратки, макар и не систематично, към символиката и обредните практики в християнството и традиционната народна култура.

Може да се направи забележка върху т.нар. каталог, който всъщност представлява албум с илюстрации, тъй като каталогът на произведенията на изкуството изисква друга структура, описание и данни за включените предмети. В случая има само номерация на отделните артефакти, без други пояснения, което затруднява съпоставянето между текста и самия обект на изследване, въпреки че списъкът с илюстрации е включен като приложение.

Авторефератът отразява разглежданата проблематика и идеите на докторанта и заедно с приложените статии отговарят на изискванията за представяне на дисертационен труд за публична защита. Имайки предвид сериозните достижения на изследването, с убеденост препоръчвам на уважаемо жури да присъди образователната и научна степен „доктор“ на Пламен Терзиев.

доц. д-р Оксана Минаева